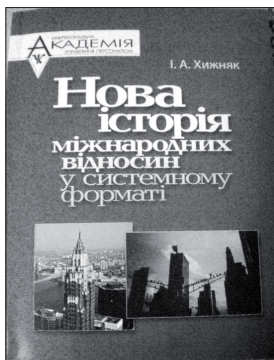

ББК 63.3(0)5-6
УДК 930(100)

Алла Киридон,
Сергій Троян

Системний вимір міжнародних відносин доби Модерну

Рец. на: Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 – 1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І.А.Хижняк. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – 224 с.

Підготовка фахівців-міжнародників передбачає глибоке і системне „занурення” в змістовну концептуальну складову фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін. З-поміж них чільне місце відводиться навчальним дисциплінам з історії і теорії міжнародних відносин. Нагальною потребою, яка тільки частково вирішена, є їх забезпечення ґрунтовними новітніми посібниками і підручниками, створеними на базових засадах історизму, системності, комплексності, науковості. У цьому сенсі вагомою подією, на наш погляд, став вихід у світ підручника д.і.н. проф. Ігоря Антоновича Хижняка „Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 – 1918)”. Чи не вперше після публікації узагальнюючої праці О.А.Коппель і О.С.Пархомчук „Міжнародні системи. Світова політика” (К., 2001) читач отримав змогу познайомитися з історією міжнародних відносин доби Нового часу в структурно-функціональному вимірі системного підходу.

Підручник І.А.Хижняка вирізняється вдало обраною і внутрішньо продуманою змістовно-логічною структурою. Він складається з короткого вступу, чотирьох розділів, кожен з яких поділяється на низку підрозділів, методичного забезпечення

до розділів підручника і хронологічної таблиці. Наголошуємо на такій суттєвій деталі: кожний розділ завершується підсумковим підрозділом, у якому узагальнюються базові параметри, характерні ознаки і основні актори відповідної системи міжнародних відносин. Можливо, тут не вистачає тільки загальних висновків, які б підсумували, „фіналізували” авторський виклад історії міжнародних відносин від Тридцятилітньої до Першої світової війни у форматі системного підходу.

Перший розділ присвячений висвітленню генезису Вестфальської системи міжнародних відносин. У відповідних підрозділах І.А.Хижняк розкриває зміст першого, другого і третього етапів її функціонування, причини й умови занепаду. Він обґрунтовує точку зору про те, що вододілом між першим і другим етапами був Утрехтський мир 1713 року. Якщо у статтях Вестфальського договору 1648 року тільки було закріплено нову модель міждержавних відносин, то після підписання миру в Утрехті, який припинив війну за іспанську спадщину, „асинхронність у розвитку Західної і Східної Європи була ліквідована. Вестфальська система охопила практично весь континент, і надалі міжнародні відносини набули загальноєвропейського характеру” (с. 12). А далі на основі цього у підручнику справедливо зазначається: „Саме тоді починає формуватися європоцентрична модель світу, коли європейська політика здійснювала визначальний вплив на розвиток більш архаїчних підсистем міжнародних відносин” (с. 13 – 14).

Разом з тим, як на нашу думку вповні справедливо, автор відзначає, що Утрехтський геополітичний чотирикутник міжнародних протиріч у Європі – Франція, Швеція, Бранденбург-Пруссія, Росія – дуже швидко став набувати принципово іншої конфігурації. Уже війна за „австрійську спадщину” 1740 – 1748 рр. порушила існуючий баланс сил як різким посиленням Пруссії, так і доповненням англо-французького і франко-австрійського антагонізмів ще й австро-пруським. Це означало, що „попередня структура міжнародних відносин різко змінилась і набула складнішої конфігурації. У ній відбувалось неухильне нарощування конфліктного потенціалу” (с. 15).

Як результат, другий або стабільний етап розвитку міжнародних відносин у межах Вестфальської системи

змінився третім – етапом її занепаду. Хронологічно він охопив період від Семилітньої війни 1756 – 1763 рр. до початку Великої Французької революції. Створення коаліцій, що склалися із вчорашніх ворогів – „дипломатична революція”, і потужний англо-французький колоніальний конфлікт не тільки визначили нову розстановку сил у Європі на основі пруссько-австрійського антагонізму, але й змінили питання форматування колоніальної імперії на центральне у світовій політиці. „Ці події, – пише І.А.Хижняк, – прискорили розвиток ерозійних процесів у Вестфальській системі. Війна за незалежність у Північній Америці і поява на міжнародній арені держави якісно іншого типу поставили перед державами світу нову проблему – про співвідношення ідеологічних імперативів із реальними державними інтересами тих чи інших держав” (с. 18). Підсумком став перехід від етапу занепаду до розпаду Вестфальської системи. На жаль, у підручнику тільки відзначено факт існування четвертого етапу – 1789 – 1814 рр., який став останнім у всій історії Вестфальської системи міжнародних відносин (с. 21). Однак реальне розкриття його змісту, насамперед на основі аналізу епохи наполеонівських війн, практично відсутнє.

На сторінках другого розділу (с. 24 – 86) детально проаналізовано етапи, контрапункти і субрегіональні підсистеми Віденської системи міжнародних відносин. Їх хронологічні рамки окреслені 1814 – 1815 (Віденський конгрес) – 1870 – 1871 (франко-пруська війна) роками. У цих межах виокремлено етап становлення, два етапи дії і етап краху Віденської системи: відповідно, перший – 1815 – 1815 рр.; другий – 1815 – 1830 рр.; третій – 1830 – 1856 рр.; четвертий – 1856 – 1871 рр.

Услід за автором підручника наголосимо, що „створена у Відні модель міжнародних відносин мала два засадничі компоненти, які забезпечували їй режим функціонування. Перший стосувався територіальної конфігурації, тобто переділу світу, закріплений рішенням Віденського конгресу. Другий – мав відношення до принципів улаштування міждержавних відносин, які створювали адекватні умови для реалізації якісно іншого сценарію розвитку подій на міжнародній арені – еволюції поліцентричної системи „балансу сил” в бік мирного колективного розв’язання всіх спірних питань” (с. 29). Після Віденського конгресу Європа

стала ліберальнішою і розкутішою в політичному відношенні. Санкціонована ним система міждержавних взаємовідносин артикулювала принцип конституційного правління як пріоритетний і найбільш адекватний для ліберальних змін у політичному устрої більшості європейських країн.

Ще один важливий феномен Віденської системи: міжнародний порядок базувався не тільки на формулі „балансу сил” у Європі, але й на новому явищі „європейського концерту” (зауважимо, що воно добре відоме і досліджене в історії міжнародних відносин, зокрема і в працях радянських істориків Ф.Ротштейна, В.Хвостова, А.Єрусалимського та ін.). І.А.Хижняк відзначає, що це був „інноваційний феномен” в історії міжнародних відносин: „Так називали підсистему, що формувала модель міждержавної політики, метою якої була неможливість допущення вирішення міжнародних протиріч воєнним шляхом” (с. 30).

Рубіжним контрапунктом для всієї Віденської системи став 1830 рік. Він, як влучно пише історик, підніс „неприємний і небезпечний сюрприз: революційний злет... І це сталось не десь на периферії європейського континенту, а в самому епіцентрі Європи, в межах базового монархічного оплоту легітимності Франції” (с. 37). Революційна складова міжнародної системності привела до третього етапу функціонування Віденської системи і її кризи. Яскравим проявом, на що звертає особливу увагу І.А.Хижняк, стала „Східна криза”. Вона призвела в результаті війни 1853 – 1856 рр. до виникнення монопорядкової субрегіональної підсистеми „Кримський контракт”. Так як Росія перестала бути одним із основних центрів сили в Європі, то це суттєво знизило здатність Віденської системи підтримувати міжнародну стабільність і поставило її на грань розвалу.

Взагалі, на наш погляд, автор підручника ввів дуже цікавий елемент для характеристики системи міжнародних відносин – субрегіонально-підсистемний. Образно кажучи, якщо відповідні системи міжнародних відносин створюють стовбур, то їх субрегіональні підсистеми – основні гілки розгалуженого дерева пізнання історії міжнародних відносин Нового часу (використовуючи концепцію майндмепінгу (ментальних карт) або картпам’яті – mindmapping, mindmap). Іякщо „Кримський контракт”

завершив третій етап, то наступна субрегіональна підсистема – „параду” локальних національних війн – відкрила завершальний етап краху Віденської системи. У його рамках французька „азійсько-мексиканська”, англійська „заморська” і російська „центральноазійська” субрегіональні підсистеми колоніальної політики підірвали підвалини Віденської міжнародної системи, а прусько-німецька привела її до остаточного демонтажу.

Проте, зауважимо, навряд чи можна погодитися з віднесенням підсистем колоніальної політики до загального контексту „параду” локальних національних війн. Радше всі три підсистеми виступають у якості самостійної субрегіональної колоніальної підсистеми на етапі занепаду Віденської системи міжнародних відносин.

Водночас перемога прусько-німецької субрегіональної підсистеми і завершення процесу об’єднання Німеччини 18 січня 1871 року на фоні краху Другої імперії у Франції дали потужний поштовх формуванню основ нового міжнародного порядку в Європі. У цьому контексті ми вважаємо за необхідне наголосити на виокремленні автором рецензованого підручника в період між 1871 і 1918 рр. ще двох систем міжнародних відносин, чого, як правило, не роблять інші науковці. Мова йде про континентальну систему „Європейського еквілібріуму” (1871 – 1907 рр.) і систему транзиту до першого глобального конфлікту початку ХХ ст. (1908 – 1918 рр.).

Фундаментальною підвалиною міжнародної континентальної системи „Європейського еквілібріуму” (балансу сил, рівноваги) став „своєрідний системний чотирикутник” (с. 79), як його визначає І.А.Хижняк. Перша складова — горизонтальний вимір між тогочасними основними акторами міжнародних відносин, тобто між Францією і Німецькою імперією. Друга — вертикальний вимір відносин між сильними і слабкими акторами. Третя — функціональна складова стабілізації міжнародного життя, в основі якої комплекс дипломатичних, економічних, політичних, особистісних відносин у міжнародному полі. Четверта — ідеологічний вимір, який концентрувався у сфері внутрішньополітичного життя держав.

Треба сказати, що дуже швидко, і це відзначено в підручнику, по-перше, середовище європейської політики зазнало значних перетворень; а, по-друге, змінилась конфігурація пріоритетів

у системі провідних акторів континентального політикуму (с. 87). На перші ролі вийшов національний інтерес (на відміну від домінуючого до того державного) і „баланс сил”, коли „три або більше держав контролюють дії одна одної за допомогою дипломатичних маневрів, зміни союзів та відкритих конфліктів” (с. 91).

На першому етапі цієї системи міжнародних відносин – 1871 – 1878 рр. – її системний рівень склало Східне питання. Його розв’язання на основі рішень Сан-Стефанського мирного договору, який завершив російсько-турецьку війну 1877 – 1878 рр., і Берлінського конгресу 1878 року мало, як очевидно з підручника, мінімум два вагомих наслідки. Перший – посилення впливу Росії на світову політику. Другий – перетворення кайзерівської Німеччини на державу з вирішальним впливом на ту чи іншу підсистему міждержавних відносин.

Головними елементами другого етапу розвитку континентальної системи – 1879 – 1904 рр., і в цьому слід погодитися з І.А.Хижняком, стали формування блокового протистояння і початок боротьби за переділ світу. У першому випадку мова йде, насамперед, про підписання договору про Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (20 травня 1882 р.), з одного боку, і франко-російських домовленостей 1891 – 1893 рр., з другого. Стосовно колоніальної складової, то вона відіграла ще одну ключову роль у встановленні „нового міжнародного порядку” (с. 109). В першу чергу це відбулося завдяки вступу на шлях колоніальної політики Німеччини і США та остаточному перетворенню їх у „світові” держави. Тим самим, доповнимо і уточнимо висновок автора рецензованого підручника, горизонтальний вимір взаємозв’язків між основними акторами міжнародних відносин наприкінці ХІХ ст. почав активно стимулювати залучення до процесу поділу і переділу світу навіть тих членів „клубу великих держав”, які до цього з різних причин демонстрували свою відстороненість від активної колоніальної експансії – Німеччину, Італію, США (с. 113). Водночас, погоджуючись з визначальною роллю військового імперативу в переході всієї системи „Європейського еквілібріуму” в заключну стадію існування цієї системи (с. 116), ставимо під сумнів розгляд військового чинника як виключно

колоніальної складової міжнародної системи. Так, наприклад, за її межі виходили англо-японський союзний договір від 30 січня 1902 р. і події російсько-японської війни 1904 – 1905 рр.

Завершальним етапом дії міжнародної системи „Європейського еквілібріуму” стало укладення двох договорів, які привели до остаточного формування військово-політичного союзу в особі Троїстої Антанти. Підписання англо-французької угоди 8 квітня 1904 р. і російсько-британського договору 31 серпня 1907 р. стали заключними кроками у створенні антинімецького блоку. Загалом же вони знаменували завершальний етап дії системи міжнародних відносин „Європейського еквілібріуму”. „Така конструкція, – відзначає І.А.Хижняк, – почала діяти в руслі стабілізації політичного становища в Європі, зміцнення системи балансу сил, що склався в той історичний період (с. 133). Однак стабілізація була нетривкою і блокове протистояння практично швидко вичерпало потенціал системи „балансу сил”, неминуче наближаючи світ до глобального військового зіткнення.

Система транзиту до першого глобального конфлікту охарактеризована І.А.Хижняком у четвертому розділі. *Але, враховуючи, що змістовно він охоплює десятиліття з 1908 до 1918 рр., то правильніше було б цю систему міжнародних відносин назвати – **система транзиту і(та) першого глобального конфлікту***. У її межах виділяється підсистема „Європейського вибору” (1908 – 1911 рр.), пролог світового конфлікту (1912 – перша половина 1914 рр.), кризова складова і початок європейського протистояння (мається на увазі збройного) коаліцій (липень – початок серпня 1914 р.), нарешті, динаміка розгортання світової війни (серпень 1914 – листопад 1918 рр.).

Автор рецензованого підручника слушно зауважив, що „конфігурація нової перехідної системи від „Європейського еквілібріуму” до транзитної конструкції, що передувало початку Першої світової війни, мала досить своєрідний вигляд” (с. 138). Ця своєрідність була зумовлена низкою різнопланових тенденцій. Перша – наявність двох протилежних військово-політичних союзів – Троїстого й Антанти, інтереси яких поширювалися на весь світ. Друга – конфлікт у будь-якому регіоні планети загрожував зруйнувати

рівновагу на міжнародній арені. Третя – боротьба тогочасних провідних держав за колоніальний і територіальний переділ світу неминуче вела до зростання напруги в міжнародних відносинах. Четверта – на „околицях” Європи практично безперервно виникали перманентні конфлікти та локальні війни. П’ята – конфронтація не могла серйозно похитнути існуючий статус-кво, так як строкате поле розбіжностей на деякий час нейтралізувало дезінтеграційні процеси в найвищих владних державних структурах, спонукало їх до обачності й обережності у прийнятті відповідальних політичних рішень.

Однак уже в рамках підсистеми „Європейського вибору” розвиток міжнародних відносин пішов шляхом посилення напруженості та нестабільності. Спочатку це проявилось на рівні взаємодії Австро-Угорщини та Османської імперії, але дуже швидко до групи „взаємодіючих суб’єктів” приєдналися й інші ключові європейські держави. В результаті „кризова складова як системний елемент реально почала сприяти початку європейського протистояння коаліцій” (с. 155). Свого апогею вона досягла в липні 1914 р., коли відвернення війни стало неможливим.

І. А. Хижняк відзначив надзвичайно важливий полісистемний елемент, який проявився уже з початком Першої світової війни і відіграв ключову роль надалі – „мінливість складу воєнно-політичних союзів, що протистояли одному” (с. 161). На цій основі „почали формуватися передумови нової системи, яка утворилась з такої конфігурації, де раніше різні сили гуртувались навколо двох головних утворень (Антанти і Четверного союзу), чиї сили переважали сили інших” (с. 176). Причому під впливом результатів Першої світової війни визначальні вектори центрів сили почали розподілятися по всьому геополітичному простору. Це створило реальні передумови формування нової моделі міжнародних відносин – багатополярної Версальсько-Вашингтонської системи.

Саме в контексті руйнування старого і творення нового світопорядку в підручнику висвітлена суть „українського питання” в 1917 – 1918 рр. Розпад трьох потужних імперій (Російської, Німецької, Австро-Угорської) і поява на сході Європи нових держав означали „закладення фундаменту нового типу взаємовідносин, де почали виокремлюватися не тільки

регіональні, а й групові та двосторонні аспекти взаємодії держав як структурні рівні міждержавної системи” (с. 180). Серед останніх з’явилась і нова незалежна Українська держава, яка послідовно пройшла кілька історичних форм у своєму розвитку – Центральна Рада та Українська Народна Республіка, Гетьманат Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка доби Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка. Автор підручника акцентує увагу на „історичній незрілості українського питання”: „З погляду формування системних передумов для створення майбутнього багатополярного світового порядку дії українського уряду могли розглядатись як акції на структурному рівні, в межах якого кожна дійова особа прагнула збільшити свої можливості, надаючи перевагу методам переговорів перед методами війни” (с. 185).

Підсумовуючи аналіз змістовної складової підручника І.А.Хижняка, хочемо наголосити, що історик успішно застосував системний підхід у конкретних вимірах системного і структурно-функціонального аналізів для об’єктивного розкриття складної і суперечливої палітри міжнародних відносин Нового часу. Викладений матеріал відзначається ґрунтовністю фактологічної і доказової бази. Підручник є новаторським з точки зору розгляду фундаментальних проблем міжнародних відносин середини XVII – початку XX ст. у системному вимірі. Він, на наш погляд, буде корисним для викладачів, науковців, студентів, учителів, дипломатів і всіх, хто цікавиться науковими проблемами історії міжнародних відносин.

А. Киридон, С. Троян

Надійшла до редколегії 05.03.2010 р.